

BENE SÁNDOR – KECSKEMÉTI GÁBOR

*Javaslatok egy új irodalomtörténet
elvi alapvetéséhez és régi
magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez*

Az 1964–1966 között megjelent hatkötetes magyar irodalomtörténeti kézikönyv elkészülte után mintegy negyven esztendővel az MTA Irodalomtudományi Intézete egy új irodalomtörténeti szintézis előkészítésébe fogott. Bár az intézet elméleti tájékozódásában már a korábbi években is jelentős szerepe volt egy irodalomtörténet létrehozásához szükséges szemléleti és módszertani alapelvek mérlegelésének,¹ az új kézikönyv rendszeres előkészületeiről 2005 novembere óta beszélhetünk, amikor az első előkészítő tanácskozásra sor került.²

Magunk is vállaltunk némi szerepet azokban a vitákban, konferenciákon, szakmai diskurzusokban, amelyek az irodalomtörténet elbeszélésének szemléleti kereteit igyekeztek kialakítani illetőleg a kialakult pozíciókra reflektálni,³ az említett tanácskozáson pedig már az elkészíteni tervezett kézikönyv első kötetének, a régi magyar irodalomtörténeti résznek a koncepciójával kapcsolatban fogalmaztuk meg legáltalánosabb téziseinket.⁴

¹ Egy 2003. novemberi konferencia anyaga kötetben is megjelent: (Szerk.) VERES ANDRÁS – (Társ-szerk.) BEZECZKY GÁBOR – VARGA LÁSZLÓ: *Az irodalomtörténet esélye. Irodalomelméleti tanulmányok*. Bp., Gondolat, 2004.

² A tanácskozás előadásainak és néhány hozzászólásának szövegét ld. *Literatura* 2006/2, 206–298.

³ KECSKEMÉTI GÁBOR: „A történeti kommunikációelmélet lehetőségei.” = *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995), 561–576; UÓ: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5); BENE SÁNDOR: „A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell.” = *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001), 285–315; UÓ: „Szövegaktus.” = *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003), 628–702; KECSKEMÉTI GÁBOR: „Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók).” = *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003), 703–728; UÓ: „Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában.” = *Az irodalomtörténet esélye*. Id. kiad., 161–168; BENE SÁNDOR: „Searle, Vico, Patrizi: A történeti pragmatika esélye.” = (Szerk.) BENE SÁNDOR – KECSKEMÉTI GÁBOR: *Régi az újban. Helikon*, 51 (2005/3), 239–278; KECSKEMÉTI GÁBOR: „Vallától Wittgensteinig (és vissza?). A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata mint irodalomelméleti kihívás.” = *Régi az újban*. Id. kiad., 309–324; BENE SÁNDOR: „Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása.” = *Budapesti Könyvszemle* 19 (2007), 50–64; KECSKEMÉTI GÁBOR: „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szövlás, írás”. *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*. Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok).

⁴ BENE SÁNDOR – KECSKEMÉTI GÁBOR: „Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5+1).” = *Literatura* 32 (2006), 238–251.

Az eltelt három évben elképzeléseink részletes, kimunkált formát öltöttek. Kidolgoztuk azokat a fejezetterveket, amelyeket alkalmasnak tartunk az első kötet XVI–XVII. századi korszakának tematikus tagolására. A korábban kifejtett általános alapelveinkből kiindulva, azokat az egyes problémák tárgyalására alkalmazva, elkészítettük azokat a részletes vázlatokat, amelyek a korszak tudományos irodalmával, politikai irodalmával, az egyéniségtörténet-érzelemtörténet-társasmorál körébe vonható irodalmi jelenségekkel, az idő és az emlékezet rögzítésének irodalmi műfajaival, valamint az irodalomelméleti reflexiók történetének rendszerezésével foglalkozó fejezetek beosztását, tagolását tartalmazzák. Fejezetterveink értelem szerűen még publikálatlanok: a munka eddigi fázisaiban a vállalkozás főszerkesztője, az első kötet szerkesztője és korszakszerkesztői, valamint szűkebb szakmai közösségünk, az intézet Reneszánsz Osztályának munkatársai ismerték meg azokat, akikkel elképzeléseinket több olvasatban, részletesen megvitattuk. Természetesen további egyeztetéssel kívánunk ennél jóval kiterjedtebb szakmai megvitátást teremteni elgondolásainknak és – ha lehetséges – konszenzust érni el körülöttük. A jelen közleményben azonban nem erre a feladatra vállalkozunk, hanem ismét abba az irányba teszünk egy lépést, hogy a részletek – egyelőre továbbra is publikálatlannak megmaradó – kidolgozása után, az e munka során szerzett és elmélyült tapasztalataink általánosítható vonatkozásait összegezzük. Két felismerés követel sürgető lépést ebbe az irányba.

Az egyik szerint a tárgyalni kívánt jelenségek körök elrendezésében, csoportosításában szerzett tapasztalatok most már e jelenségek körök valamilyenként való feltárására, újraértésére, megértésére is visszahatottak, és így – retorikai terminussal élve – a *dispositio* elvégzése után az *inventió*ról is van mit mondanunk.

A másik bennünket ösztönző megfontolás a *dispositió*val töltött időszak napi gyakorlatából fakad. Arról a meglátásunkról van szó, hogy akár a kronológiai rendezés, akár a tematikai metszetek rendezése terén véghezvitt döntéssorunk a mai – elsősorban angolszász – kultúrantropológiában és – elsősorban kora-újkoros – eszmetörténet- és irodalomtörténet-írásban megfigyelhető egyes irányzatok közelebe pozicionálja felfogásunkat. Ilyen megfeleltetés pedig nem szerepelt eredeti törekvéseink között, sokkal inkább arra törekedtünk – a fenti szakirodalmi hivatkozásban idézett korábbi munkáink rá a tanúság –, hogy különböző módszertani felvetések egyéni továbbgondolásával és adaptálásával praktikus célorientált szakmai szerszámosládára tegyünk szert. Bizonyos mértékig bennünket is váratlanul ért, hogy gonddal felkészített kis kofferünket vagy ahhoz nagyon hasonló darabokat az utóbbi időben nyugat-európai és angolszász specialisták kirakataiban látunk viszont. Ezen ötletek, elképzelések, elgondolások, tervezetek, paradigma-vázak körül még távolról sincs konszenzus arrafelé, éppen ellenkezőleg: megvitatásuk, értékelésük van soron – ám ezekkel a vonzó újdonságokkal a tudomány legforgalmasabb, legfelkapottabb negyedeinek a maguk igényességével mértéket adó kirakatai teltek meg, és így a körülöttük felélénkült diskurzusoktól az elkövetkező évek talán legizgalmasabb szakmai vitáit várhatjuk. Úgy gondoltuk, részint

ezeokról tudósítanunk, részint saját gondolkodásunkkal való egyes egybehangzásaikat kiemelni nem lehet érdektelen vállalkozás.⁵

Az alábbi összegzés ezért nem egyes részletekről szól, azokkal legfeljebb szemléltet; másrészt az argumentációba mindenütt beleértendő azok a helyek, ahol a fent idézett – akár közösen, akár külön-külön íródott – tanulmányainkban egyes itt használt fogalmak értelmezését bevezettük, szemléleti és módszertani jogosultságait mérlegeltük. Ezeket a terjedelmesebb érvelő-kifejtő részeket itt nem ismételhetjük meg.⁶

Javasatainkat három részre bontottuk. Előbb általános, a vállalkozás egészére vonatkozó szempontokat vetünk fel, majd az első kötet szűkebben vett problémáit érintjük, amelyek azonban szintén tartogatnak tanulságokat a két következő kötet munkatársai számára. Végül néhány (korábban már említett) módszertani szempontra külön is kitérünk.

I. ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK, A SZINTÉZIS EGÉSZÉT ÉRINTŐ ÉSZREVÉTELEK

A készülő új akadémiai magyar irodalomtörténeti kézikönyv első kötetének korszakszerkesztőiként az elmúlt három évben elsődleges feladatunknak a főszerkesztői javaslat értelmében ránk eső rész (1542–1718) logikus felépítésének, áttekinthető és informatív – a későbbi időszakok feldolgozói számára is hasznos – elrendezését tartottuk, vagyis azt, amit fentebb már *dispositi*ónak neveztünk. Ám rögtön munkánk elején szembekerültünk egy tipikusan „barokk” problémával: amíg a régebbi szintézisek számára az ezt megelőző fázis, az *inventio* valóban nem jelentett mást, mint az irodalmi anyag minél teljesebb körű „megtalálását” (összegyűjtését, majd a belletrisztikai termést a csúcstra helyező kánon szerinti szelektálását), addig egy ezredforduló utáni irodalomtörténeti vállalkozás számára az *inventio* nem valami már létező megtalálását, hanem „feltalálását”, megalkotását jelenti.⁷ Másképp

⁵ Külön felhívnanék a figyelmet az újabb cambridge-i kora újkori irodalomtörténeti kézikönyvre: (Eds.) DAVID LOEWENSTEIN, JANEL MUELLER: *Cambridge History of Early Modern English Literature*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. Ennek szinte minden módszertani állításával (kivéve a portréfejezetek teljes mellőzését, ld. *Introduction*, 7) egyetértünk: az irodalom egyszerre kifejező és alakító, receptív és intencionális természetével, a vallásos, politikai, gazdasági stb. anyagot magába ölelő tág irodalomfogalommal, a textus és kontextus közötti mesterséges határ oldásának szándékával – hogy csak a legfontosabbakat emeljük ki.

⁶ Jegyzetekkel csak a legszükségesebb helyeken éltünk; külön hivatkozás nélkül építettük be a Reneszánsz Osztály tagjainak még kéziratban olvasott és megvitatt (azóta megjelent), idevágó munkanyagait (pl. KŐSZEGHY PÉTER humanizmus- és barokk-szócikkeit: ld. [Főszerk.] UÓ.: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, középkor és kora újkor*, IV, 2005, *ad vocem*), illetve a kéziratban közreadott tervezetünkre (ld. 18. j.) írásban érkezett véleményeket (Békés Enikő, Csörsz Rumen István, Fóris Gergely, Hegedűs Béla, Kőszeghy Péter, Szentpéteri Márton, Tóth Zsombor, Tüskés Gábor).

⁷ Vö. GUIDO MORPURGO-TAGLIABUE: „Aristotelismo e barocco.” = (A cura di) ENRICO CASTELLI: *Retorica e barocco: Atti del III Congresso Internazionale di Studi Umanistici*. Roma, 1955, 119–195.

fogalmazva: az utolsó nagy összefoglalás, a „Spenót” elkészülte óta nem csupán az egyedül üdvözítő *módszer(ek)be* vetett hit ingott meg, illetve a „nemzeti irodalom” *narratív kerete* kapott sok jogos kritikát, hanem problematikussá vált magának a *tárgynak* a definíciója is: mi az irodalom? Ezzel a kérdéssel minden egyes rész- vagy alkorszak szerkesztője (sőt, minden reménybeli fejezetíró) szembekerül. S jól-lehet tisztában vagyunk vele, hogy a tárgy megalkotását vagy újraalkotását részben éppen történetének elbeszélése végzi el, nem gondoljuk azt, hogy ez a történet önmagát írja. Mi írjuk, a történet a mi mai irodalomértésünk története, ezért szükségesnek tartjuk, hogy saját elbeszélői, tárgyat konstituáló szempontjainkat vitára bocsássuk. Meggyőződésünk ugyanis, hogy azt a sokszerzős kézikönyvet, amelynek tárgyát és célját illetően a reménybeli létrehozók (a copyrighttal hitelesített „mi”, az alkotói kör tagjai) között nem alakul ki valamely tágra értelmezett konszenzus még a kollektív munka megkezdése *előtt*, nem érdemes megírni. Ha mégis elkészül, minden lesz, csak nem irodalomtörténet.

A két igazán fontos kérdésre – miért és kinek, kiknek kellene magyar irodalomtörténetet írni – rövid kitérővel próbálnánk válaszolni, amely arra próbál rávilágítani, hogy az említett copyright-probléma hogyan függ össze a tervezett munka tárgy- és célképzetével.

Minden új irodalomtörténeti összefoglalásnak lehetőleg már koncipiálása pillanatában meg kell határoznia viszonyát a korábbi hasonló áttekintésekhez. A két eddigi nagy szintézis⁸ közül a korábbi, Horváth Jánosé, az irodalom fejlődéstörténeti folyamatának eredményét egy lelki, erkölcsi, ízlésbeli közösség megalkotásában határozta meg, a nemzeti klasszicizmus eszményében megvalósuló legmagasabb pontig, s az irodalomtörténet-írás feladatának azt tartotta, hogy bemutassa az eszményt megtestesítő önelvű nemzeti irodalom kialakulásának történeti fázisait. A másik szintézis, az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv elvi alapvetésének kidolgozója, Klaniczay Tibor ezzel szemben egyrészt megkérdőjelezte az irodalom pusztán „szellemi termék” voltát, s hangsúlyozta az azt létrehozó társadalmi mozgások jelentőségét, másrészt, mivel a nemzeti keretet csupán az általános fejlődés egyik, a jövőben meghaladható fázisának tartotta, az irodalomtörténet feladatát abban látta, „hogy a magyar irodalomnak a mához, pontosabban a mán keresztül a jövőhöz vezető fejlődési útját megrajzolja”.⁹ (Horváth János szerinte

⁸ Elfogadjuk Klaniczay Tibor meggyőző érvelését, amely szerint az akadémiai kézikönyv megjelenése előtt a szó valódi értelmében vett irodalomtörténeti szintézisnek (amely „a tudományág hatáskörébe eső anyagnak és a kutatások eredményeinek új, magasabb egységbe foglalását” nyújtja, vagyis a rendszerezéssel eleve „új tudományos koncepciót” ad) csupán Horváth János torzóban maradt, de körvonalaiiban világos kísérletét lehet tekinteni, „elvileg átgondolt [...] nagy igényű koncepciója folytán”. A többi (Beöthy, Pintér, Szerb stb.) vagy koncepciójában nem nyújtott újat, vagy – szubjektív nézőpontjának érvényesítése mellett – eleve sem törekedett teljességre. Vö. KLANICZAY TIBOR: Az irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése. = *Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp., Akadémiai, 1964, 36–65; az itt hivatkozott hely: 37.

⁹ *Uo.*, 39.

a tegnaphoz vezető utat rajzolta meg, hiszen normatív klasszicista ideálja szerint a Nyugat és az irodalmi modernség alkotásai már a hanyatlás jelei voltak.)¹⁰ Ugyanakkor mindkét szerző azonos irodalomfogalommal dolgozott; Horváth „önelvű irodalom”-definíciójának tökéletesen megfelel Klaniczay meghatározása: „Kiinduló pontul feltétlenül mai irodalomfogalmunkat kell vennünk, s magyar irodalmon végső fokon a magyar nemzet közösségébe tartozó, magyar nyelven írott művészi alkotások összességét kell értenünk”.¹¹ Az irodalom története mindkettőjük szerint „fejlődéstörténet”, az irodalomfogalom szűkülésének története, amelynek során a *nemzeti és szép irodalomról* leválnak a tárgyat korábban egységbe fogó *litterae* nagy tematikus tömbjei (a jogi, a vallásos, a politikai, a tudományos stb. irodalom termékei).

Kérdés, hogy mi maradt érvényes e két nagy vízióból egy reménybeli új szintézis számára? Véleményünk szerint egyes, ma is követendő módszertani eljárások mellett (a történetiség prioritása az ideologikus prezentizmussal szemben, a nyelvi, területi, vallási stb. sokféleség, az irodalom különműségeinek szem előtt tartása) – lényegében semmi.

Először: megingott a hit, amely a szellemi folyamatokat közvetlenül a társadalmi „alap” üdvtörténeti mintájú mozgásához (a fejlődéshez) kapcsolta. Egy XV. század végi *Énekek éneke*-kommentár szerzőjéről olvassuk például a kézikönyvben a következő megállapítást: „Andreas Pannoniusszal jutott el a magyarországi egyházi tudományosság arra a szintre, hogy a nemzetközi teológiai irodalom számára is figyelemre méltót alkothasson – ekkor azonban már késő volt, a középkori teológia ideje lejárt, nem annak fejlesztése, hanem kritikája, rombolása volt már napirenden”.¹² Ilyen, az ideológiai napirend biztos ismeretét sugárzó mondatokat ma már nem volna illendő leírni. Ám a Szellem önmozgása sem elfogadott magyarázó tényező: a „tisza ideák” és azok irodalmi megjelenési formái, ha nem is közvetlenül a termelési viszonyoktól vagy az osztályharc aktuális állásától függenek, mégis, mint azt az ún. *intellectual history* irányzata vagy a kulturális antropológiai megközelítések számtalan példával igazolják, materiális „közvetítések” sorától determináltak.

Másodszor: a nemzet fogalma erősen problematikus lett, a Molnár Erik által kezdeményezett magyarországi nacionalizmus-vitáktól Gellner, Anderson, Viroli újabb nacionalizmustörténeti munkáig a fogalom maga is pejoratív jelentésáramlatot kapott. S jöllehet mind a nemzetközi, mind a hazai koraújkor-kutatásban az említett prezentista irányzat visszaszorulni látszik, továbbra is vita folyik a nemzet meghatározásának nyelvi, kulturális, vallási, állami stb. kritériumairól, mind történeti, mind aktuális vetületben. Annyi bizonyos, hogy a klasszikus, szűken

¹⁰ KLANICZAY TIBOR: „Polgári örökség és irodalomtudomány.” = *Marxizmus és irodalomtudomány*. Id. kiad., 11–35.

¹¹ KLANICZAY: *Az irodalomtörténeti szintézis...* Id. kiad., 39.

¹² (Szerk.) KLANICZAY TIBOR: *A magyar irodalom története 1600-ig*. Bp., Akadémiai, 1964, 110 ([Főszerk.] SÓTÉR ISTVÁN): *A magyar irodalom története*, I). Kiemelés: B. S. – K. G.

értelmezett nemzeti elbeszélésséma reménytelenül elavult, és a valós kulturális összefüggéseket sok esetben elmetsző, azaz történetietlen is lenne.

Végül, harmadszor: az irodalom fogalma, csúcán a nemzeti nyelvű fikciós szépirodalommal, szóródik, a kortárs irodalom egészen más mozgásirányokat mutat, a fikció és a reprezentáció határai reflektáltan átjárhatóak, a hagyományos műfaji hierarchiák dekonstruálódnak. Az irodalmi művek „irodalmisságáról” a Wittgenstein-féle családi hasonlóságnál (*familial resemblance*) szorosabb definíció nemigen adható. A heideggeri és gadameri tradíció erős distinkciói fikciós és nem fikciós, irodalmi és tudományos (filozófiai) szövegek között vitathatók és vitatottak is; az „irodalmisság”, illetve a klasszikus művek, az „eminens textusok” speciális ismeretelméleti státusa körül nem alakult ki egyértelmű konszenzus.¹³

E jelenségek végső soron egyazon okra vezethetők vissza: mindkét említett szintézis, illetve szintéziskísérlet „benne állt” a Modernitásban – mára azonban nem a történelemnek lett vége (mint azt a Spenót marxista alapvetése prognosztizálta), hanem a Modernitás maga vált történeti tárgygyá. Nem fogadjuk el tehát, hogy a Nagy Narratíva összeomlása felmentene bennünket a történeti elbeszélés feladata alól, menlevelet adna arra, hogy „irodalomtörténetként” monumentális tanulmánygyűjtemények színes egyvelegét forgalmazzuk.¹⁴ Nem az elbeszélés lehetősége szűnt meg, csupán a felvilágosodás és a racionalizmus Nagy Elbeszélésének érvényessége. Ma az optimizmus helyét a kétely és kritika foglalja el, a konszenzus helyett a mindenkori „dissense” formái, az integráció felületi jelensége mögött az elkülönöződés szimptomái, a felvilágosodás diadalútja helyett a szenvedélyek eluralkodása lesznek, illetve lehetnek a narráció témái, fő motívumai. De ettől az még elbeszélés marad. Az egyetlen lehetséges és igaz történet metafizikai alapjába vetett hit a múlté – ám ez ismét csak nem ad felmentést az alól,

¹³ A sommás kijelentés természetesen inkább a kurrens trendek állására utal, mint *sub specie aeternitatis* érvényes igazságot nyilatkoztat ki; a kérdés átfogó és elmélyült elemzése újabban (álláspontunktól eltérő következtetéssel): FEHÉR M. ISTVÁN: „Irodalom és filozófia: Irodalmi szöveg és filozófiai szöveg.” = *Irodalomtörténet* (2008), 155–187. A fikciós–nem fikciós stb. distinkciókat mi – éppen reneszánsz poétikai előzményekre támaszkodva – függvényszerű átmenetek sorának látjuk (vö. BENE: Searle, Vico, Patrizi. *I. m.*), s éppen ezért gondoljuk, hogy egy irodalomtörténeti kézikönyv nemhogy a régi, de az újabb korokkal foglalkozó kötetekben sem szűkítheti horizontját kizárólag a „belletrisztika” termékeire.

¹⁴ Félreértés ne essék: a nemrégiben megjelent (Főszerk.) SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: *A magyar irodalom története*. I–III, Bp., Gondolat, 2007, című háromkötetes kézikönyvet korántsem tartjuk elhibázott vállalkozásnak, csupán azt vitatjuk, hogy betöltené az irodalomtörténet, vagyis a történeti elbeszélés szerepét. Erre egyébként bevallottan nem is törekszik (ld. a főszerkesztői előszót, *i. m.*, I, 11–17); annál meglepőbb, hogy a közbeszéd, a sajtó, sőt, a szakmai nyilvánosság egy része is ilyenként kezeli, amely mintegy feleslegessé tenné a tervezett akadémiai kézikönyvet. A magunk részéről azonban úgy véljük, hogy a „Történetek” éppen hogy akkor töltené be igazi hivatását, ha elkészülne az az egységes szempontok szerint felépített elbeszélés (egyszersmind egyetemi alaptankönyv), amelyhez képest, illetve amellyel együtt megjeleníthetné az irodalomról való gondolkodás gazdagságát, a vélemények rétegzettségét, sokszínűségét.

hogy egy-egy értelmezői közösség a magáénak tudott és vállalt elbeszélést ne hozza létre. Nem a metafizikai bizonyosság megtalálása vagy újraalapozása a cél, hanem egy morális döntéshelyzet felismerése: fenn akarjuk-e tartani magunkat értelmezői közösségként vagy sem? Ha igen, akkor a konszenzussal kialakított, sajátunknak tudott elbeszélést akkor is el kell mondanunk, ha nem látjuk „tudományosan” (természettudományos értelemben) igazolhatónak annak minden premisszáját és következtetését.

Összegezve: az általunk elképzelt narratíva a Nagy (Nemzeti) Narratíva szételését illetve sokszorozódását mutatná be, de nem apokaliptikus sémában (hiszen a „végeredményt”, eltérően elődeinktől, nem hogy nem tudjuk, nem is sejtjük), hanem hullámmozgást feltételezve, integráció és szóródás fázisai között. Teleologikus irodalomtörténet helyett a telosz a teleologikus képzetek történetének megírása lehetne. A korábban felvetett „miért és kinek” kérdésekre ezek után a következőképpen válaszolnánk. Azért kell új irodalomtörténetet írni, mert a régiak – minden pozitív információ, a bennük felhalmozott tudásanyag ellenére – érvényüket veszítették, kevesen hisznek módszerükben és főként tárgymeghatározásukban. Azok számára kell új irodalomtörténetet írni, akik úgy vélik, egy kultúra (vagy szűkebb értelemben az irodalmi hagyomány és irodalmi élet) nem attól egységes, hogy szereplői lényeges tartalmi, ideológiai vagy kánon-kérdésekben egyetértenek, hanem attól, hogy véleménykülönbségeik ellenére továbbra is *egy* hagyomány hovatarozásán, értelmezésének hangsúlyain vitáznak, vagyis: egyazon „irodalomjáték” részeseinek tekintik magukat. Ha ezt magunk mint szerzők, szerkesztők elfogadjuk a konszenzus alapjának, akkor a megírandó Történet arról szól, mikor, milyen fázisokban tartott együvé, majd vált újra sok ágra szét a hagyomány, illetve: mikor mi biztosította, mi biztosítja a „játék” szabályait és kereteit, miből és hogyan ered a sokunk által mégiscsak érzékelt családi hasonlóság a magyar (magyarországi) irodalom alkotásai és alkotói (alkotói habitusai) között? A kutatás, az elkészült fejezetek megvitatása reményeink szerint valóban heurisztikus tevékenység lehet: saját magunkról, vitáink, egyet nem értésünk okairól, történetéről tudhatunk meg olyasmit, amit előre nem tudunk.

II. AZ ELSŐ KÖTETRE VONATKOZÓ JAVASLATOK: TÁRGY, MÓDSZER, ELRENDEZÉS

A magyarországi irodalom történeti alakulását 1800-ig bemutató első kötet *tárgya* közelebbről: a sokszínű, különmemű elemekből felépülő irodalmi hagyomány, a *litterae* lassú egységesülése és belső differenciálódása, majd újbóli szétválása lehet.¹⁵ E hul-

¹⁵ *Litterae* alatt egyszerre értjük az irodalomról való tudás intézményes oktatásban, illetve az úzus és az egyéni imitáció révén elsajátított elemeit, valamint a legszélesebb értelemben vett írásgyakorlatot, írástechnikát, a szövegek sokszorosítási, terjesztési és befogadási módjait, használatuk különböző formáit.

lámmozgás fázisai jól elkülöníthetők: a *litteraeből* kiválik, az egyes diszciplínák önállósulása során mintegy „magára marad” a szépirodalom, a maga formakészletével, műfaji és poétikai kánonjaival, majd e kánonok ismételt átrendeződnek, a „magas” és az „alacsony” irodalom hierarchiája megkérdőjeleződik, előkészítve mind a XIX. századi irodalmi népiesség hullámát, mind az azzal később szembe forduló irányzatokat. E történeti változásokkal párhuzamosan, a laicizálódás és a nemzeti integráció – például a nyelvi homogenizálódás – meginduló folyamatai mögött végbemegy egy ellenirányú mozgás is: a különböző intellektuális magatartásformák éppen az írásos (irodalmi) kommunikáció folyamában nyerik el identitásukat. A katolikus és a protestáns, valamint a radikális reformáció és a késő-humanista irányzatok találkozási pontján felbukkanó laikus (szkeptikus-racionalista vagy akár libertinus-kora felvilágosult) habitusok, a maguk jellegzetes ízlésformáival, kánontermelő mechanizmusaikkal, eltérő időfelfogásaikkal, a más és a sajátot elhatároló argumentatív sémáikkal a XVI–XVII. század során kerülnek külön pályákra.¹⁶ Az ekkor megszilárduló különbségek azonban a későbbiek során is tapinthatóak lesznek, a szétrobbanás nyomán jönnek létre a magyar szellemi élet sajátos, máig érzékelhető típuskülönbségeket mutató intellektuális magatartásformái, az irodalmi antropológia eszközeivel vizsgálható kommunikációs mintázatai.

Az elbeszélés *nemzeti* kerete a régi irodalom tekintetében korántsem azonos a fentebb említett klasszikus és konzervatív kerettel. A korszak magyarországi irodalmi tevékenysége és termése vallási, nyelvi, területi tekintetben egyaránt rendkívüli gazdagságot, sőt, tarkaságot mutat, katolikus, protestáns, unitárius, zsidó, ortodox szellemiségű szövegek jelennek meg benne a magyar és a latin mellett horvát, szlovák (biblikus cseh), román és német nyelven. Mindezen különbségek egyszerre eltérő irodalomfelfogásokat implicálnak, elsősorban a fikciós szövegek funkcióját és autoritását illetően, de a *litterae* általában vett státusára kiterjedően is, amelyek csak korszakunk vége felé, a XVIII. század közepe körül látszanak közelíteni egymáshoz. Ugyanakkor a távoli, sokáig más államalakulatokhoz tartozó régiók (Erdély, Horvátország, királyi Magyarország, török hódoltság) alkotóit végig összefogja egy eleinte laza, majd egyre erősebben érvényesülő *Hungarus* tudat, így mégis – jóllehet a mai szlovák, horvát, román, szerb nemzeti irodalomtörténeti kézikönyvek megpróbálják leválasztani „saját” anyagukat a magyarról – indokoltnak, a valós összefüggéseket hitelesebben visszaadó nézőpontnak tűnik a „magyarországi”, azaz a történelmi Magyarországra koncentrált nézőpont fenntartása. Ezzel természetesen nem a kis nemzetek kulturális örökségen való marakodásába kívánnánk beszállni. Véleményünk szerint a határok és átmenetek sokkal finomabbak és folyamatszerűbbek, mint hogy ideológiai szempontok alapján

¹⁶ Ld. BITSKEY ISTVÁN: „Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében.” = (Szerk.) BITSKEY ISTVÁN – FAZAKAS GERGELY TAMÁS: *Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 11–23 (Studia Litteraria, 45).

ki lehetne jelölni őket: Janus Pannonius és Vitéz János (akár az újabb korból Miroszlav Krleža és Sinkó Ervin) egyaránt tartoznak, tartozhatnak egy ideális horvát illetve magyar irodalomtörténeti narratíva kompetenciájába, még ha más-más helyiértékkel is. A történeti elbeszélés kerete tehát nem nemzeti (magyar), hanem területi (magyarországi) keret, amely *eo ipso* regionális keret is. Ezt jelezte már tervezett szintézisünk címe (*A magyarországi irodalmak története*), amelyet azonban, bármily indokolt is a különböző irodalomfelfogásokra, irodalomfogalmakra utaló „irodalmak” kifejezés, szívesen egyszerűsíténénk: *A magyarországi irodalom történetére*. Már csak azért is, mert a „magyarországi” jelző eleve implikálja a különböző „irodalmak” sokféleségét. (Továbbá: a széles kitekintésű, regionális szemlélet fenntartása igen fontos lesz a huszadik századi kötetben is, hiszen ezen az alapon tárgyalhatók az utódállamok magyar „irodalmi” – ezek mellőzését az új szintézis nem engedheti meg magának.)

A régi irodalomtörténet elbeszélésének *módszertani* bázisa a korábbi szellemtörténeti illetve marxista társadalomfilozófiai helyett javaslatunk szerint nyelvfilozófiai lehet.¹⁷ Az egyes értelmezői közösségek nyelvjáték-szabályai az írásos kommunikáció közegében „irodalom-játékként” értelmezhetőek. A wittgensteini analógia természetesen csupán távoli, de igen termékeny párhuzam: a pragmatikus nyelvhasználat és az irodalmi nyelvi normák közelítése a régi magyar irodalom bemutatásának egyik legalapvetőbb dilemmájára, a „nemzeti kánon” és a szűkebben vett „irodalmi kánon” átfedéseinek és különbségeinek bemutatására kínál ésszerű megoldást (Zrínyi Miklós politikai írásai és Pázmány Péter teológiai művei éppúgy részei a *littera*enek, mint Alvinci Péter vagy Apácai Csere János munkái). Ugyanakkor az újabb korok feldolgozói is támaszkodhatnak erre a felfogásra, főként a határműfajok esetében (publicisztika, esszé, irodalmi szociográfia stb.). Érzésünk szerint a magyar irodalomtörténet-írói tradícióhoz is kötődő *kommunikatív irodalom-szemlélet* megfelelően tág, de a vállalkozás egésze számára mégis egységet biztosító laza módszertani keret kialakítására ad lehetőséget. Egyszersmind megóv a túlterjeszkedés, a parttalanná válás veszélyeitől. Mert igaz ugyan, hogy tágan értelmezett irodalomfogalmunkba beletartozik pl. a vallásos irodalom is, ám az új kézikönyv mégsem teológiatörténetet ad, hanem a vallásos kommunikáció irodalmi (írásos) formáit, műfaji és retorikai-poétikai praxisát mutatja be.

Az első kötet *elrendezését, felépítését* illető javaslatainkat korábban közreadott vitaanyagunkban már részletesen ismertettük.¹⁸ Ennek lényege, hogy a korábban szokásos diszpozíciós lehetőségeknél rugalmasabb, a nem-szépirodalmi anyag természetéhez is alkalmazkodó kereteket keresünk. A fő kategóriák ezúttal az irodalmi

¹⁷ A kérdés eszmetörténeti és irodalomelméleti vonatkozásait részletesen mérlegeli a Helikon általunk szerkesztett 2005/3. tematikus száma (*Régi az újban*. Id. kiad.), Bene Sándor, Kecskeméti Gábor, Kiss Farkas Gábor és Szentpéteri Márton írásaival, valamint KECSKEMÉTI: Az eszmetörténet új lehetőségei... I. m.

¹⁸ *Javaslat az új irodalomtörténeti kézikönyv I. kötetének 2. alperiódusára (Tárgy, módszer és szerkezet)*, kézirat, 2007; eljárásunk indoklásához ld. BENE – KECSKEMÉTI: Régi ötletek... I. m.

(írásos) kommunikáció *tematikus* makroterepei volnának: az Istennel / Istenről, egymással / egymásról, a világgal és a világról, az időről / emlékezetéről és a módszerről folytatott diskurzus mezői. E makroterek szerint tagolhatók az egyes műfajcsoportok és szövegtípusok.

A **vallásos irodalom** műfajai a populáris regiszttertől (bibliai história, prédikáció, prófécia) a skolasztikus vagy misztikus teológiai traktátusokig, a magányosan Istennel folytatott kommunikáció formáin (ima, meditáció, vallásos költészet) a társadalmi, közösségi dimenzióig (hitvita-műfajok) és az egyházi élet szervezeti oldaláról, a világi hatalomhoz való viszonyáról szóló értekező szövegekig terjednek. A világgal / világról folytatott kommunikáció terepe ebben a felfogásban a **tudományos irodalom** (a matematikától az orvostörténetig, a metafizikától a fizikáig, a korszak végén gazdaságtudomány és természetjog). Az egymással illetve egymásról folytatott diskurzus tovább tagolandó: a **politikai és jogi irodalom** műfajaira (királytükör, szónoklatok, politikai [köz-]költészet, röpiratok, *consultatio*, politikai tárgyú iskoladráma, „országismereti” irodalom stb.), valamint az **egyéniség-történet-érzelem-történet-társasmorál** egymással szorosan érintkező műfajaira (test és lélek viszonyát tematizáló szövegek, pl. Janus *Ad animam suam*; civilizatorikus irodalom: udvari / udvarbíráló irodalom és illemtanok, regényes históriák, szerelmi költészet, erotikus irodalom, epicediumok, alkalmi költészet és köszöntők, epithalamiumok, levélirodalom stb.). Az idő és a módszer tematikus kategóriái lényegében a **história** műfajait (benne az alműfajokkal és határműfajokkal – biográfia, jelenkortörténet, memorandum, napló, genealógia, útleírás stb. –, továbbá a *historia litterariával*) valamint az irodalom önreflexiójának többnyire **„kritikatörténet”** címszó alatt tárgyalt műfajait (retorikai és poétikai kézikönyvek, logikai és grammatikai munkák, a korszak végén nyelvfilozófiai és esztétikai írások) takarják. Mindezek a tematikus egységek természetesen belülről is tagoltak (alacsony és magas társadalmi regiszterek, konfesszionális hovatartozás stb. szerint), továbbá, mivel az egyes szövegaktusok indirekt jelentést is hordozhatnak (pl. az ima vallásos műfaja sok esetben közösségi-politikai identitást is megfogalmaz, hasonlóan a zsoltárparafrazishoz), elkerülhetetlenek és természetesen az átfedések. II. Rákóczi Ferenc munkásságát a maga egészében pl. az egyéniség- és érzelem-történeti fejezet tárgyalná, meditációi azonban sorra kerülnek a vallási irodalom fejezetének megfelelő helyén; Zrínyi Miklós portréját ugyancsak a szubjektum-történeti rész adja, ám ez nem zárja ki, hogy eposzát ne helyezzük el a história-fejezet műfaji rendszerében, röpiratát pedig a politikai irodalom fejezetében. Az előre- és visszautalások, az esetleges átfedések nem felesleges terjedelmi veszteségek, hanem éppen a sok ágon futó történeti narráció kötőanyagát biztosítják.

E tematikus nagyfejezetek két formában jelennek meg. Egyrészt a főszerkesztői és kötet szerkesztői előszavak utáni hosszú bevezető részben. Itt egyenkénti áttekintés következik a kötet által felölelt korszakok teljes vertikumán a teológiai, politikai stb. irodalom működésének intézményes feltételrendszeréről (oktatás, mecenatúra, olvasási és befogadási szokások), valamint szerepel egy általános

nyelvtörténeti (az irodalmi nyelv történetének korszakait feldolgozó, a többnyelvűsége reflektáló) és írástörténeti fejezet (kéziratok előállítás, terjesztése, másolása; nyomtatás és könyvkereskedelem). Másrészt a tematikus nagyfejezetek az egyes korszakokon belül újra és újra végigfutnak – de természetesen súlyuk, jelentőségük közben változik (pl. a teológiáé és a politikáé csökken a XVIII. századra, a kritikátörténeté növekszik). Minden egyes korszakban az eszmetörténeti háttérrel, annak európai összefüggéseit tárgyaló bevezetés nyitja őket. Az elbeszélés törzsrésze az adott alkorszakon belül három narratív formát kombinálna: a „rétegződés” szerinti feldolgozást (az egyes teológiai, filozófiai, politikai irányzatokat követő, azok vonzáskörében működő írói csoportok, az irodalmi irányzatok előformái – ilyen alapon beszél a Spenót joggal a „protestáns későhumanizmus”, a puritanizmus vagy a sztoicizmus irodalmáról);¹⁹ az *írói portrék* kidolgozását (a kanonikus jelentőségű szerzők kapnának ilyen, az egyéniség- és érzelmetörténeti részekben); végül a *műfajok szerinti* áttekintést. A műfaj történeti szempont magasabb szinten szerepeltetése csupán látszatra jó megoldás. Igaza van Klaniczay Tibornak, amikor rámutat: „így teljesen elszakadnának egymástól az ideológiailag, tartalmilag, társadalmilag szorosan együvé tartozó jelenségek, egy kalap alá kerülnének viszont távolálló, mindennemű kapcsolatot, összefüggést nélkülöző irodalmi művek”.²⁰ (Bár megjegyezzük: a tematikus kategorizálás maga is egyfajta műfaj történeti szempont; Tüskés Gábor joggal javasolta rá a „tematikusan és funkcionálisan meghatározott műfajok és szövegcsoportok” megjelölés használatát; Tóth Zsombor pedig ugyanezen logika alapján sürgette a hagyományos műfaj történeti terminológia és klasszifikáció felnyitását a társadalmi gyakorlat antropológiailag is vizsgálható formái felé.)²¹ A formatörténeti megközelítéssel hasonló nehézségek adódnának; ezért bár a különböző epikai és dramatikus formák jelentkezése, a verses és a prózai kifejezőmódok differenciálódása minden egyes tematikus fejezetben, valamint egyes kiemelt művek elemzése kapcsán kaphatnak reflexiókat (pl. amikor a formatörténeti újítások legalább olyan lényegesek, mint a tartalmi szempontok, ld. Szenci Molnár metrikája), összegzően pedig a normatív kérdéseket tárgyaló „kritikátörténeti” fejezet foglalkozik velük, de nem válhatnak pilléreivé a teljes irodalomtörténeti narrációnak. A portréfejezetek szerepeltetése viszont már csak azért is elkerülhetetlen, mert az egyes kiemelkedő jelentőségű írók, a hozzájuk kapcsolódó, sokszor kultikus recepcióval, az imitáció és a kanonizálódás félintézményes formáival – mint pl. a Janus-követő humanista költők köre vagy Rimay János aka-

¹⁹ A rétegződés és az irányzat fogalmainak viszonyához ld. KLANICZAY: *Az irodalomtörténeti szintézis...* Id. kiad., 53–54.

²⁰ Uo., 53.

²¹ A XVIII. Századi Osztály megjegyzései Bene Sándor és Kecskeméti Gábor kézikönyvtervezetéhez (I. kötet, 2. alperiódus), 2007 (kézirat); TÓTH ZSOMBOR: „Hiányzó paradigmák? Módszertani megjegyzések a kontextualizáció kérdéséhez a régi magyar irodalomban.” = *Korunk* 19 (2008/5): 38–50. A műfaji tipológiai tartalmi komponenseihez ld. BENE SÁNDOR: *Szövegaktus*. Id. kiad.

démiai kezdeményezése a Balassi-örökségre épülő „Pallas-akadémiával” – nem pusztán alkotó személyiségek, hanem valóságos irodalmi intézmények. (Meggyőződésünk, hogy ez nem csupán a régi magyar irodalom jelensége, hanem a későbbi korszakokra nézve is számolni kell vele.)

A kötet felépítését, elrendezését a tematikus keresztezések rendszere mellett a legközelebből érintő másik fontos kérdés: a *periodizáció* problémája. Sokan vitatták már – az első két kötetet illetően is – a kézikönyv megoldását, az „ősi kultúra (ősköltészet) – középkor – reneszánsz – barokk” korszakterminusait (melyek közül az első pusztán fiktív korszak, s lévén, hogy semmilyen irodalmi emlék nem maradt fenn belőle – az ideológiavezérelt irodalomtörténeti kombinációk mindenkor kedvenc gyakorlóterepe).²² A „reneszánsz” egyetemes eszme- és művelődéstörténeti fogalom (ennek következménye a „középkor”), míg a „barokk” eredetileg az építészettörténetben kialakult, majd a képzőművészet történetére is alkalmazott stílustörténeti gyűjtőterminus, amelyet pusztán analógiás alapon vittek át az irodalom történetére. (Hasonló a helyzet a két makrokorszak határán elhelyezkedő „manierizmus” stíluskorszak-kategóriájával is.) Ugyanakkor fontos leszögezni: valaminek a története csak kívülről, valamely külső felfüggesztési pontból mondható el. Attól, hogy a múlt század hatvanas éveire képest megingott a hit a kézikönyv bevezetője által hangsúlyozott tézisben („az alapvető művelődéstörténeti korszakegységek minden esetben a gazdaság- és társadalomtörténet nagy korszakaival esnek egybe”),²³ az új szintézis sem mondhat le a korszakfogalmak használatáról, s az is bizonyos, hogy addig, ameddig az irodalmi kommunikáció önálló, esztétikai szempontok szerint strukturálódó rendszerként nem önállósul a társadalmi diskurzusmezők között, ezek a korszakterminusok nem lehetnek „tisztán” irodalmiak. (A magunk részéről a későbbieket illetően is szkeptikusok vagyunk, de ez legyen a további kötetek szerkesztőinek gondja.) Másfelől, a módszertani alapokról szólva, azért vetettük el mind a marxista vagy marxizáló társadalomfilozófiai narratívákat, mind a szellemtörténeti megközelítéseket, mert mindegyikük mögött eleve meghúzódik valamely fejlődésközpontú történetfilozófia – holott ma éppen azért kell új irodalomtörténetet (is) írni, mert nem tudjuk a Történet végeredményét. *Korszakolásunk alapjául* ezért csupán a legtágabban értelmezett *eszmetörténeti* terminusokat tudjuk elfogadni: a Középkort és a Modernitást. A kettő határa a XVII. század középső harmadában jelölhető ki, amikor Itáliától a kulturális hegemoniát, Spanyolországtól pedig a politikai vezető szerepet egyaránt Franciaország veszi át; a paradigmaticus név és életmű, amelyhez a fordulat köthető: Descartes. A különböző fáziseltolódások ehhez viszonyítandók.

²² Ld. JANKOVITS LÁSZLÓ áttekintését: „Mikor, hogyan kezdődött? A magyar nyelv ősmagyar korának eleje? A keresztény magyar királyság létrejötte?” = (Szerk.) JANKOVITS LÁSZLÓ, ORLOVSZKY GÉZA: *A magyar irodalom története*. I. *A kezdetektől 1800-ig*. Bp., Gondolat, 2007, 18–35 ([Főszerk.] SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY): *A magyar irodalom története*).

²³ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Id. kiad., 7.

Az eszmetörténeti kategóriák alatt valamivel lazább meghatározású *művelődéstörténeti alkorszakokat* különíthetünk el: a középkor utolsó fázisa a Reneszánsz, a modernitás első nagy korszaka a Felvilágosodás. Még alsóbb szinten, e művelődéstörténeti korszakfogalmakhoz *stíluselnevezéseket* is köthetünk, ezek azonban legfőljebb jellemző és nem kizárólagos stílusai a szóban forgó korszakoknak, és nem is definiálhatók pontosan. Szerencsésebb, ha ezekre speciálisan irodalmi terminusokat alkalmazunk (petrarkizmus, ciceronianizmus, apuleizmus stb.), művésztörténetből, zenetörténetből kölcsönzötteket csak akkor, ha reflektált irodalmi applikációjuk is dokumentálható (a klasszicizmus használata inkább indokolható, mint a manierizmusé). Súlyos hibákhoz és félreértésekhez vezet, ha alsóbb szintre érvényes fogalmakkal próbálunk tágabb jelenségcsoportokat leírni (pl. manierista „gondolkodásról”, esetleg „politikai filozófiáról” beszélünk), ha pedig fordítva járunk el, akkor fennáll a hiányos definiálás veszélye (barokk történetírás vagy reneszánsz stílus nem egy van, hanem több, s az ellenpéldák mindig szaporíthatók).

Az európai kulturális centrumokra kidolgozott eszmetörténeti tipológia és periodizálás természetesen nem alkalmazható minden további nélkül a magyar(országi) jelenségekre. Ennek legjellemzőbb esete a barokk korszakfogalom kérdése. Az általunk javasolt rendszerezésben a kulturális centrumot tekintve a reneszánsz a középkor záró szakasza (nem követi a középkort, hanem benne foglaltatik), ezt követi a felvilágosodás. Ugyanakkor minden olyan régióban, ahol a modernitás nagy váltása fáziskéséssel jelentkezik a XVII. század középső harmadához képest, az elhúzódó reneszánsz utolsó periódusa szembeötlően egységes jegyeket mutat; tágabb eszmetörténeti megközelítésben ez az átmeneti korszak a „Frühaufklärung” – művelődéstörténeti, illetve irodalomtörténeti szempontból pedig a Barokk. (Mege erősítő kontrollpélda: Franciaország, ahol az irodalomtörténeti korszakok közül lényegében kimarad a barokk, az érett reneszánszra a klasszicizáló törekvések következnek.)²⁴ Magyarországon e folyamat igen hosszan elhúzódik, első látásra riasztóan hosszan; ez mondatta Klaniczay Tiborral, hogy „ha következetesek lennénk, akkor a magyar középkort valahol a XVIII. század végén [...] lehetne csak lezárni”.²⁵ De vajon miért is ne lehetnének következetesek? Hiszen ha a reneszánszt a középkor alkorszakaként, a barokkot pedig a reneszánsz alkorszakaként kezeljük, már korántsem olyan riasztó a korszakhatár kései volta, az pedig valóban technikai, illetve szűkebben vett szakmai kérdés, hogy a magyar irodalomtörténetben a század vége vagy inkább közepe jelentse a terminust.

²⁴ Vö. RENÉ WELLEK: „The Concept of Baroque in Literary Scholarship.” = *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 5/2 (1946): 82–85.

²⁵ KLANICZAY: *Az irodalomtörténeti szintézis...* Id. kiad., 46.

Az ilyen periodizálás hátrányairól sokat lehetne beszélni (tudatában vagyunk annak, hogy a világszerte zajló viták *egyik* markáns álláspontját vállaljuk fel vele),²⁶ előnyeit azonban különösen művelődés- és irodalomtörténeti vonatkozásban jelentősebbeknek tartjuk. A reneszánsz például korántsem veszít önállóságából és komplexitásából, ha visszakerül a középkor makrokorszakába, éppen ellenkezőleg, a meglévő számtalan összefüggés egyben tartásával, az erősebb kontextualizáció mellett, éppen hogy könnyebb észrevenni innovatív oldalait. A középkor folyamán több hullámban jelentkező mozgalomról van szó (Karoling reneszánsz, a XII. és XIII. századi „reneszánszok”, az itáliai humanista reneszánsz és az európai „nagy reneszánsz” mind joggal tartanak igényt az elnevezésre). Az utóbbi két szorosan összefüggő kulturális mozgalom újította meg utoljára sikerrel a latint mint a művelt érintkezés és a tudomány nyelvét Európában. Ez a hullám hozta „vissza” Platón a nyugati kultúrába, az egyéniség új szemléletével (pl. az egyéni lélek halhatatlanságának gondolatával) együtt, ez alakította ki a középfokú képzés rendkívül magas standardját a *studia humanitatis* jegyében, Guarino ferrarai iskolájának mintájára létrejött iskolahálózattal, változtatta meg alapvetően a *litterae* addig bevett kánonát (s azzal együtt a morálfelfogást, az egyéni és a kollektív lojalítások, a barátság és az *amor patriae* új minőségét, típusait hozva létre). Másfelől viszont korántsem mondható, hogy mindez az arisztotelianizmus végét, a skolasztika halálát, az egyetemek válságát jelentette volna. Sőt, a XV–XVI. század éppen hogy az itáliai skolasztika fénykorát hozta magával; a XVI–XVII. századi vallásos reneszánsz (előbb a protestáns, majd a katolikus ágon) művelődéstörténeti szempontból legjelentősebb újítása nem volt más, mint a humanista iskolatípus és képzési modell általános elterjesztése (Melanchthontól és Sturmától a jezsuitákig sorolhatók a példák). A korszakhatárt itt nem a reformáció illetve az ellenreformáció jelzi, hanem a XVII. század közepétől sűrűsödő párhuzamos jelenségek: a latin nyelv visszaszorulása, az arisztotelianus filozófia térvessztése, a teológiában megjelenő racionalista kritikai áramlatok, a retorikai és morálfilozófiai hagyomány elvetése a racionális okoskodással szemben, az egyetemi oktatás nagy európai válsága stb. (Magyarországon és általában a peremterületeken ez persze nagy időbeli csúszással, hozzávetőleg egy évszázad késéssel zajlott, miközben már régen megkezdődött az új irányzatok recepciója). Az a szemlélet, amely a hagyományos Burckhardt-narratíva marxi-

²⁶ Ld. JOHN MONFASANI: „Umanesimo italiano e cultura europea.” = (A cura di) MARCELLO FANTONI: *Il Rinascimento italiano e l'Europa*, I, *Storia e storiografia*. S. l., Angelo Colla Editore, 2005, 49–70; Uő: „The Renaissance as the Concluding Phase of the Middle Ages.” = *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo*, 108 (2006), 165–185; Uő: *Renaissance Humanism and Language*, előadás az MTA I. Osztályán, 2008. május 17. (kézirat). (A szűkebb szakmán kívüliek számára talán meglepő, de Monfasani professzor nem medievista, hanem éppenséggel reneszánszkutató, az American Renaissance Society jelenlegi elnöke.) Az ellenkező, tisztán burckhardti álláspontra (a reneszánsz a modernitás kezdete) ma is akad példa, bár kevesebb; a legjelentősebbek egyike: RICCARDO FUBINI: „Umanesimo e scolastica. Saggio per una definizione.” = *Medioevo e Rinascimento: Annuario del Dipartimento di Studi sul Medioevo e il Rinascimento dell'Università di Firenze XVIII* / n. s. XV (2004), 165–174.

záló vagy szellemtörténeti felújításával a humanisták mozgalmában a modernitás kezdetét hangsúlyozta, kénytelen a konfesszionalizálódás folyamataiban egyfajta „megtorpanást”, „visszalépést” regisztrálni; amint a kézikönyv az amúgy haladó humanizmus vallásos vonásai fölött ekképp sajnálkozik: „A kor kezdetleges természettudományos ismeretei miatt az isten nem volt kikapcsolható a humanista értelmiségiek tudatából...”²⁷ Az ilyen és hasonló kijelentések nem egyszerűen a korszak ideológiai diktátumainak következményei voltak, hanem abból a kényszeresen modernista, fejlődésközpontú látásmódból is adódtak, amely szinte ideges félelemmel akarta elkülöníteni egymástól a tiszta jelenségcsoportokat, például Janus Pannoniust és humanista társait „kiszabadítani” saját korukból. Klaniczay Tibor már hivatkozott programtanulmányában olvassuk, az akkor tervezett kézikönyv egymásba csúszo korszakhatárainak (ősköltészet 1200-ig, középkor 1000-tól 1530-ig, reneszánsz 1450-től 1640-ig, barokk 1600-tól 1770-ig) indoklásaként: „Ez a megoldás lehetővé teszi, hogy [...] az irodalmi fejlődésrend szerint összetartozó jelenségek is együtt maradjanak. Így [...] Janus Pannoniust nem kell a középkorba ágyazottan tárgyalni, vagy pedig a XVI. század eleji kolostori irodalmat már a reneszánsz részeként ismertetni.”²⁸ Ezek a mondatok megfogalmazásuk idején minden ideológiai elvárástól függetlenül is rendkívül meggyőzően hangzottak – ma viszont, amikor az „irodalmi fejlődésrend” optimista víziója a múlté, mondanunk sem kell, hogy a nemzetközi reneszánszkutatás figyelmének éppen hogy homlokterében állnak a kolostorok falain belüli és azokon kívüli világ lassan feltáruló, intenzív kapcsolatai, a „szent teológia tanulmányozásába teljesen elmerülő”²⁹ Janus pedig egyértelműen középkori jelenségnek minősül: a középkori reneszánsz humanizmus egyik legnagyobb alakjának. Amint a tudományos irodalomban is különlegesen érdekes kölcsönhatások figyelhetők meg a reneszánsz ezoterizmus, a millenarista enciklopedizmus és a korai karteziánizmus hatásainak egymásra torlódása idején, hogy a korai felvilágosodás összetett jelenségeiről már ne is beszéljünk.

Ami a művelődéstörténeti korszakfogalmakat illeti tehát, összességében egyetértünk René Wellek barokkról elmondott, klasszikussá vált megfogalmazásával: „hamis és szélsőséges nominalizmus volna tagadni, hogy az olyan fogalmak, mint a barokk, az objektivitásra törekvő történeti megismerés *eszközei*, hogy valóban léteztek olyan átütő stílusirányzatok vagy fordulópontok a történelemben, amelyeket képesek vagyunk felismerni, és amelyek meghatározásában e fogalmak segítségünkre

²⁷ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Id. kiad., 196.

²⁸ KLANICZAY: *Az irodalomtörténeti szintézis...* Id. kiad., 52.

²⁹ Az idézet Battista Guarino 1467-i leveléből származik: (Ed.) EUGENIUS ÁBEL: *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Budapestini–Lipsiae, 1880, 210. A vonatkozó helyet idézi, fordítással JANKOVITS LÁSZLÓ: *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*. Bp., Balassi, 2002, 145.

vannak”.³⁰ De jogosnak tartjuk figyelmeztetését is: „A korszak csupán irányjelző fogalom; nem metafizikai esszencia, amelyre rá kell érezni, ám nem is teljességgel önkényes nyelvi címke. Az efféle analízis során óvatosan kell eljárni, hogy ne essünk sem a középkori realizmus, sem pedig egy modern, végsőkéig vitt nominalizmus hibáiba”.³¹ A korszakfogalmak elmosódott körvonalú minősítéseket tesznek lehetővé, s mivel érvényük korlátozott, a *litterae* nem minden területén érdemes vagy lehetséges további szűkítő definíciók, pontosító körülírás nélkül használni őket. Ez azonban, megismételjük, mégsem jelenti azt, hogy teljességgel lemondhatnánk róluk, és a történeti narratíva tartóoszlopainak szerepét pusztá évszámokra vagy évszám párokra ruházhatnánk át.³²

Rövid példasorral szemléltetjük, mire gondolunk. Az 1540-től 1640-ig terjedő korszakot mi is a „reneszánsz” (egész pontosan: „A reneszánsz irodalom kiteljesedése”) címkével látnánk el. Ezen belül a vallási irodalom területén előszeretettel (sőt: terminológiai újításként) használnánk a „protestáns reneszánsz” és a katolikus reneszánsz kifejezéseit (mint az újabb szakirodalomban egyre elterjedtebb „reformáció” / „katolikus reformáció” fogalompár szinonimáit). Ugyanezen korszak tudományos irodalmával kapcsolatban viszont ezt nem tehetjük, mert így egy rossz emlékü eljárás részeként a többinél értékesebb, „haladó hagyományként” preferálnánk a misztikus-ezoterikus-hermetikus-kombinatorikus megismerési módozatokat (mint „reneszánsz tudományosságot”), miközben a korszak igazán jellemző jelensége éppen hogy a nagy Arisztotelész-revival volt, erőteljes és több tudományterületen jelentkező újszolasztikus törekvésekkel, főként a magyar peregrinusok által tömegesen látogatott német egyetemeken. (Ennek evidenciában tartása mellett tárgyalandó a ráimizmus és a korai Descartes-recepció is.) Az idő és az emlékezet műfajait (história) bemutató fejezet, akár csak a politikai irodalom fejezete nem a reneszánsz jelleget, hanem a konfesszionalizálódás jelenségét emelik ki fő jellemzőként. A kritikátörténeti egység a reneszánsz terminusnál sokkal pontosabb stílusfogalmakkal és retorikai-poétikai fogalmakkal dolgozik (de ugyancsak a felekezeti megoszlás rendjében tárgyalja a különböző „irodalomelméleti” meg-

³⁰ RENÉ WELLEK: *The Concept of Baroque...* Id. kiad., 86.

³¹ *Uo.*, 87.

³² Az új irodalomtörténeti szintézis elvi alapvetését tárgyaló első konferencián (2005. november) magunk is a formális korszakhatárok mellett érveltünk, a századok szerinti felosztást javasoltuk (BENE – KECSKEMÉTI: *Régi ötletek... I. m.*). Felfogásunk e ponton jelentősen módosult, éppen az egyéges narratíva lehetetlenségét és részünkről mégis fennálló szándékát illető megfontolásokból következően, amelyeket jelen írásunk első részében fejtettünk ki. (A korszakfogalmak – ha mégoly reflektáltan és distinkcióval is használjuk őket – mégiscsak az irodalomtörténeti elbeszélés gerincét adják.) Mindazonáltal megjegyezzük, és megfontolásra ajánljuk a későbbi kötetek szerzői és szerkesztői számára: a most kialakított periodizációs rendszer nem veti el teljesen a századok szerinti formális tagolást, csak éppen az irodalomtörténeti szempontból jelentős cezúrákat nem a századfordulókon, hanem a századközépeken látja. (A „közép” persze tág értelemben közép: a század középső harmadát jelenti.)

fontolásokat, mivel azok szoros összefüggést mutatnak a jellemző bibliai filológiai, hermeneutikai, exegétikai, homiletikai nézetrendszerekkel). Az egyéniség-érzelem-társasmorál fejezet viszont legitim és adekvát fogalomként él a reneszánsz kategóriájával (akárcsak a következő alkorszak ugyanezen fejezete a barokkéval), lévén hogy az valóban a történeti megismerés alkalmas eszközeként reprezentálja a korszak érzelmi attitűdjeinek (ebből következően: szellemi közérzetének, magatartás-mintáinak, ízlésformáinak) egy jelentős csoportját.

A fentiek megfontolásával tehát az általunk javasolt periodizációs séma a következő: Középkor (a kezdetektől 1740-ig) és Modernitás (1740-től). Ezen belül: a modern kor első része „Felvilágosodásként” 1800-ig még az I. kötet tárgya; a Középkor további tagolása: *A középkor vallásos és világi irodalma, a reneszánsz kezdetei (humanizmus)* (1540-ig); *A reneszánsz irodalom kiteljesedése* (1540–1640); *A reneszánsz vége: a barokk irodalom* (1640–1740). Az egymásba mélyen átnyúló korszakok sémájáról lemondtunk, lévén éppen az „egyidejű egyidejűtlenségek” tárgyalása az új irodalomtörténet-írás egyik legizgalmasabb tudományos kérdése. A korszakhatár-jelölő évszámok ugyanakkor hozzávetőlegesek, igyekeznek több fontos jelenségcsoportot összekapcsolni; pl. az 1540 körüli évek sorsfordítóak politikai szempontból is (Buda török elfoglalása 1541), de a vele záruló korszak magában foglalja a magyar erasmisták első nemzedékének tevékenységét is, csúcspontján Sylvester János magyar grammatikájával (1539) és Újszövetség-fordításával (1541). A humanizmus kora mint alkorszak kb. száz évvel korábban, Vitéz János fellépésével, Janus ferrarai iskolajárásával kezdhető – de itt szántsándékkal nem húznánk éles határt, mert egy viszonylag szűk elit réteg irodalmi munkásságáról van szó, amely – miközben persze fontos változásokat készít elő – természetesen módon tagolódik be a kor egyházi és világi kultúrájába (ezt igazolják mind a Vitéz János műveltségét, mind pedig a korai humanista költészet belső periódusait vizsgáló újabb kutatások).³³ Az 1540-es korszakhatár utánra (vagy az azt közvetlenül megelőző néhány évre) esik viszont szinte minden reformátor tevékenységének kezdete, az egész Balassi-kor, a Balassi-recepció legjelentősebb fázisa (Rimay és köre), ekkor „robban be” a nyilvános irodalmi diskurzus terébe az addig jelentős részt az orálisban élő vernakuláris irodalom (Tinódi, Heltai). Az 1640 körüli újabb korszakhatár ismét csak hozzávetőleges (a harmincas években hal meg Rimay és Szenci Molnár, 1641-ben jelenik meg Laskai János Lipsius-fordítása, amely még a lezáruló korszak egyik legfontosabb szellemi hatását, az újsztoicizmust dokumentálja stb.), és közel esik a harmincéves háború végének politikatörténeti dátumához (1648) is. A barokk korszak első kiemelkedő művei az 1640-es évek folyamán keletkeznek (mint Zrínyi Miklós 1651-ben megjelent verseskötet-anya-

³³ Vö. PAJORIN KLÁRA: „Vitéz János műveltsége.” = *Irodalomtörténeti Közlemények* (2004), 533–540; JANKOVITS LÁSZLÓ: „A Mohács előtti humanista költészet szakaszai.” = (Szerk.) JANKOVITS LÁSZLÓ, ORLOVSKY GÉZA: *A magyar irodalom története*. I. *A kezdetektől 1800-ig*. Bp., Gondolat, 2007, 146–152 ([Főszerk.] SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: *A magyar irodalom története*).

gának zöme), a korszak vége pedig Rákóczi Ferenc halála körül érzékelhető. Azért nem Mikeshez kötnénk, mert az ő legnagyobb hatású műve, a leveleskönyv valóban egy új korszak természetes része (repciója is a felvilágosodás idejére esik), s Faludi Ferencsel együtt a későbarokk-rokokó helyett sokkal inkább a korai felvilágosodás irodalmi-civilizációs törekvéseinek ahhoz a jelenségköréhez sorolható, amelyet a szakirodalom újabban a „csiszoltság” fogalmával ír körül.³⁴ Bod Péter munkássága a negyvenes években bontakozik, Ráday Gedeon ekkor jut tekintélye révén vezető szerephez – a példák természetesen szaporíthatók volnának az 1750–60 közötti korszakhatár mellett is, de a nagy fordulat a század közepén mindenképpen megindul, a tradicionális 1772 túl késői kezdőpont volna. Az utolsó korszak bő fél évszázada nem pusztán kényszerűségről zárul a kötethatárnál (1800), kb. Csokonai pályájának végénél. Úgy érezzük, ez valóban fontos határpont, a nem sokkal korábban lefejezett jakobinus mozgalom végével együtt – bár mégsem olyan erős cezúra, mint pl. az 1540 körüli. (Az előzmények közül a humanizmus XV. század közepi jelentkezéséhez hasonlítható.) Természetesen nem a mi kompetenciánk eldönteni, hova kerüljön a hosszú „Kazinczy-kor”, de véleményünk szerint a megfelelő szerkesztői rugalmasság mellett ez is elfér az első kötetben (a második pedig a maga szempontjai szerint újra is tárgyalhatná – egyébként is megfontolásra érdemesek a fogsága előtti és utáni korszak eltérései). Hogy e bő fél évszázados korszak hogyan tagolható tovább (a hagyományos „klasszicizmus-érzékenységnépiesség előzményei” modell szerint vagy más módon), az további mérlegelés tárgya.

Nagy kérdés persze, hogy a felvilágosodás kora, amelynek jelentkezése nem csupán az első kötet, hanem a háromkötetes vállalkozás egésze szempontjából az egyik legerősebb korszakhatár, hogyan illeszthető a fentebb kidolgozott, főként a megelőző korszak sajátosságaihoz illeszkedő szerkezethez. Másfelől: hogyan tud átvezetni a második, XIX. századi kötet immár nyilvánvalóan más, a miénktől eltérő belső rendjéhez? E kérdések megválaszolása természetesen nem feladatunk, azonban három vonatkozásra szeretnénk felhívni a figyelmet. *Először*: a „felvilágosodás” közvetlen irodalmi megnyilvánulási formáinak kutatása nem túl reménytelen perspektíva; a terminus viszont megfelelően értelmezhető az általunk adott rendszer szerinti tudományos irodalommal és részben a vallási irodalommal foglalkozó fejezetekben. Példaként a politikai irodalom említhető: míg ez a XVII. században lényegileg egységes volt, s nagyrészt arisztotelészi alapon önálló egyetemi katedrákkal rendelkezett a magyar peregrináció fő célpontjait jelentő német és németalföldi egyetemeken, addig a XVIII. századra már csupán gyakorlati, praktikus alkalmazásaiban (röpirat-irodalom, publicisztika stb.) tartja meg saját karakterét, teoretikus szempontból tudománnyá lesz, akár mint statisztika-államisme-

³⁴ Ld. SZÉCSÉNYI ENDRE: „Az ízlés mint *sensus communis*.” = *Laokoön* 1 (2001): <http://laokoon.c3.hu>. Az idevágó nemzetközi szakirodalomról is jó tájékoztatást ad: KONTLER LÁSZLÓ: „Egy mértékadó periféria.” = *Budapesti Könyvszemle* 9 (1997), 138–147.

ret-közgazdaság, akár mint természetjog. (Hasonlóan kerül az idő / emlékezet irodalmának műfajai közül a történetírás a szaktudományok sorába,³⁵ míg a részben arról leváló, részben a patrióta törekvésekből eredeztethető *historia litteraria* veszi át a kollektív nemzeti nagyelbeszélés szerepét.)³⁶ Másodsor: a lényegi, irodalomtörténeti szempontból igazán jelentős változás talán abban ragadható meg, hogy az egyéniség-érzelem-társasmorál fejezetekben tárgyalt témák (ízlésformák, patrióta törekvések stb.) mintegy átáramlanak a kritikátörténeti részbe – azaz irodalmi irányzatokként jelennek meg, leváltva vagy alacsonyabb regulatív szintre utalva a korábban egyeduralkodó retorikai és poétikai normarendeket. Végül, *harmadsor*: a korábban jelentősebbnek tűnő horizontális (vallási-területi) tagoltság mellett megjelenik és egyre jelentősebbnek mutatkozik a vertikális (magas irodalom vs közköltészet, „használati irodalom”) tagolódás.

Mindhárom jelenség természetesen csupán olyan sejtés, amely saját elképzelésünk logikájából adódik, nem biztos, hogy más, ettől eltérő szempontból is lényegesnek bizonyulnak. Az viszont bizonyosnak tűnik, hogy a XVIII. századi részben jelentős átalakításra, aránymódosításra szorulnak az általunk javasolt tematikus kategóriák (közvetlenül az 1740 körüli korszakhatárt követő részben, de nyilván már az annak előzményeit bemutató kötetegységben is utalni kell a változásokra).³⁷

III. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Végezetül szeretnénk röviden kitérni három módszertani megfontolásra, amelyek a fentiek során legfőbb futólag kerültek említésre, holott a kurrens irodalomtörténet-írás leginkább aktuális dilemmáihoz kapcsolódnak: 1. Indokolt-e a szubjektumtörténeti részek szerepeltetése? (Nem válik-e így kézikönyvünk elavult irodalmi bio-bibliográfiává?) 2. Hol és hogyan érvényesülnek a komparatív irodalomkutatás szempontjai? 3. Ad-e elegendő teret koncepciónk az irodalom és a „társművészetek” együttes tárgyalásának? (Praktikusan: mennyiben hasznosíthatóak a művészettörténet-írás eredményei és megközelítésmódjai az irodalomtörténet-írásban?)

Az első kérdést illetően közhely, hogy minden irodalomtörténeti elbeszélés – éppen narratív természetéből következően – hajlamos a perszifikációra. Megeshet

³⁵ BENE SÁNDOR: „Latin Historiography in Hungary. Writing and Rewriting Myths of Origins.” = (Ed.) ISTVÁN MONOK: *Myth and Reality: Latin Historiography in Hungary 15th–18th Centuries. Exhibition in the National Széchényi Library 7 July–3 September 2006*. Bp., OSzK, 2006, 3–27.

³⁶ DÁVIDHÁZI PÉTER: „A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése. A narratív identitás műfajvándorlása irodalomtól tudományig.” = (Szerk.) CSÉVE ANNA: *Nemzeti romantika és európai identitás. Tanulmányok a romantikáról*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1999, 155–179.

³⁷ Ld. erről TŰSKÉS GÁBOR publikációját: „Javaslatok az új akadémiai irodalomtörténet előkészítéséhez.” = (Szerk.) MACZÁK IBOLYA: *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Piliscsaba, PPKE, 2007, 333–335 (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok, 7).

ez úgy, hogy az elbeszélő az irodalmi élet egyes szereplőinek a saját személyes súlyukon túlmenő jelentőséget tulajdonít, és a művészet szellemének vagy egyéb absztrakcióknak (felszabadulás, az emberiség nembeli fejlődése stb.) a megtestesülését, esetleg valamely új (laikus, modern, posztmodern stb.) korszak előhírnökét látja bennük. De előfordulhat az is, hogy valamely formai elem (rímszerkezet, strófaforma, trópusfajta stb.) ruházódik fel a fabula főszereplőjének attribútumaival, s válik tragikusan elbukó vagy diadalmasan továbbfejlődő hőssé. Ezek persze némi önreflexióval elkerülhető hibák, az előbbi eset tudománytörténeti előzményeinek feltárására ráadásul már egy egész tudományág (az irodalmi kultusz kutatás) specializálódott, amelynek eredményei nyilván beépítendőek lesznek az új szintézisbe.³⁸

Megmarad azonban komoly módszertani dilemmaként, hogy szerepeljenek-e írói portréfejezetek egy XXI. századi irodalomtörténeti kézikönyvben. Főntebb azzal érveltünk, hogy a kiemelkedő jelentőségű írók személyes kapcsolatrendszere, a szövegeik körül sokszor még életükben kibontakozó filológiai-textológiai munka, a kortárs és a posztumusz recepció különböző formái, az egyszerű imitációtól a kultikus-kanonizáló viszonyulásmódokig, maguk is részei az irodalomtörténeti folyamatnak, tehát az írói portrék (különösen a nagyok, Janus Pannonius, Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István stb. esetében) egyfajta intézménytörténeti, valamint recepció- és kánontörténeti érdeklődést is kielégítenek. Ezt az érvet elégségesnek tartjuk arra, hogy a vállalkozás régi irodalmi részében indokolja a korábbi kézikönyv eljárásának követését, a személyi fejezetek felvételét, s mint már utaltunk rá, a későbbi korszakok esetében sem véljük terméketlennek a módszert. (Elég, ha Kassák szerepére gondolunk a hazai avantgárd történetében, vagy éppen a kései Illyés Gyulára a hatvanas–hetvenes évek kultúrpolitikai és irodalmi vitáiban.)

Ám meggyőződésünk, hogy ezek a fejezetek éppen ezért többet is adnak, mint a hagyományos életrajzi összefoglalások. Feladatuk ugyanis nem az élettörténeti tényanyag összefoglalása, hanem az egy-egy korszakra, egy-egy vallási, politikai vagy egyéb szempontból definiálható kulturális közegre jellemző szubjektumforma felmutatása. Nem az általában vett „Én” (a Reneszánsz Ember, a Manierista Értelmiségi vagy a Barokk Költő stb.) intuitív megalkotása, hanem az irodalom, az írás közvetettségében kidolgozható, létrejövő fikciós én-formák rekonstrukciója, a szubjektum imitációra vagy olvasói azonosulásra felkínált modelljeinek tipologikus rendszerezése. A sajátosan irodalmi szerepfelfogások, én-reprezentációk jellegzetes műfaji regiszterekben jelennek meg. Az önéletírás (Bethlen Miklós), a vallomás (Rákóczi Ferenc), a levél (Mikes Kelemen), olykor a napló, az útleírás és emlékirat egyfelől, a lírai műfajokból építkező ciklus- és kötetkompozíciók (Balassi, Rimay,

³⁸ A kultusz kutatás eredményeinek beépítését, Dávidházi Péter, Margócsy István, Takáts József írásait joggal hiányolta *A magyar irodalom történeteiből* DEVESCOVI BALÁZS: „Neospenót: 1800-tól 1919-ig.” = *Budapesti Könyvszemle* 20 (2008), 243.

Zrínyi) másfelől: a szubjektív, affektusokból összeálló és a külső, dokumentálható én-történetek különböző kombinációival kísérleteznek. A nyilvános én leválása az érzelmi énről, a társadalmi szerep reflektált megkülönböztetése a személyiség érzelmi magjától jellegzetes tematikában és jól körülhatárolható diskurzusterepeken megy végbe (a morálfilozófiai irodalomban, az „udvari irodalomban”, a szerelmi költészet egyes fajaiban).

Az általunk elképzelt portréfejezetek ugyanakkor – alkorszakokonként visszatérően – egy nagyobb fejezettípusba illeszkednek, amely nem véletlenül kapta az „Egyéniségtörténet – érzelmetörténet – társasmorál” címet. A portréfejezetek után az alapvető, vágy-vezérelt és agonisztikus érzelmetípusok (a kor szóhasználatában: a „Szerelem” és a „Vitézség”) irodalmi kifejezésformáit vennénk szemügyre, majd a szubjektum társas relációinak („Hírnév”, „Pátria”) korjellemző műfajtypusai és témái kerülnének sora.

A szubjektumtörténeti konstrukciók magyar irodalomtörténeti alkalmazása újabban igen erős kritikát kapott.³⁹ E kritika értékelésére, illetve a várható polémiában való állásfoglalásra természetesen nem vállalkozunk, azonban a tervezett kézikönyv régi irodalmi kötetére vonatkozó tanulságok levonásától nem tekinthetünk el. Természetesen igaz, hogy az irodalomtörténetek nehezen mondanak le a perszonalizált absztrakciók használatáról, de ez nem is valamiféle „ősbűn”: minden ilyen elképzelés annyit ér, amekkora a magyarázó potenciálja. Ha azon túlterjeszkedik, és az irodalmi jelenségek túl széles körére véli applikálhatónak magát, akkor úgyis kikopik a használatból. Ám az, hogy ilyen hiba elvileg elkövethető, még nem diszkreditálja magát a módszert, legföljebb annak körütekintőbb alkalmazására int. Ha valahol, akkor éppen a reneszánsz irodalmában, annak már XIV. századi humanista kezdetektől elháríthatatlan annak felismerése, hogy valóban újfajta individuum-ideál van kibontakozóban. Talán kiment a divatból az a retorikai eljárás, amely Francesco Petrarca-ban a Reneszánsz Ember színre lépését ünnepelte. Azonban az vitathatatlan, hogy Petrarca létező korproblémára reflektált akkor, amikor a hagyományfolyam megszakadását, az organicitás megtörését helyezte érdeklődése középpontjába. E tapasztalatból született meg az újkori filológia nagy projektje (rekonstruálni akkor kell a múltat, amikor annak jelenléte és organikus folytathatósága kérdésessé válik), de ez szülte az individuum önazonosságának megingását, az érzelmi én megalkotásának szükségét is – s még az önreprezentáció technikáinak kidolgozása, a modern propaganda is ebből a hagyományszakadásból eredeztethető.⁴⁰ A kora újkori magyar irodalomtörténet jelentős része megírható volna egy ilyen tág értelemben vett Petrarca-recepció (a Petrarca által felvetett kér-

³⁹ BEZECZKY GÁBOR: *Irodalomtörténet a senki földjén*. Pozsony, Kalligram, 2008. A vitairat Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténeti teóriájának alapjait bírálja, különös tekintettel *A magyar irodalom története 1945–1991* (Bp., Argumentum, 1993) című munkára.

⁴⁰ EZIO RAIMONDI: „Petrarca lettore di Dante.” = *La metamorfosi della parola. Da Dante a Montale*. (A cura di) Jonathan Sisco, Milano, 2004, 173–232. (A filológiáról kül.: 185–186.)

déskomplexum recepciójának) jegyében. A most tervezett szintézis tehát hitünk szerint nem jár tévúton, amikor megpróbálja megtalálni azokat a műfajokat és diskurzustípusokat, ahol a szubjektum egysége, reprezentálhatósága, illetve e reprezentálhatóság mikéntje valóban kérdés volt már az adott korszakokban is, valamint ha e korjelenségeket az exemplifikáció szándékával kiválasztott, jellemzőnek érzett, de mégis konkrét alkotói életpályákon és életművek kontextusában próbálja érzékeltetni.

A másik két felvetett probléma rövidebben tárgyalható. A komparatív szemlélet érvényesítése olyannyira magától értetődik, hogy fentebb külön ki sem tértünk rá. Benne foglaltatott ugyanis a nemzeti irodalomtörténet regionális történetekké szálazásának igényében. A már említett legújabb cambridge-i angol irodalomtörténet kormetszetekként újra és újra visszatér a „London-jelenségre”, annak irodalmi megjelenésformáira (s teljes joggal érvel azzal, hogy a kora újkori Anglia népességének egynegyede a fővárosban élt).⁴¹ Magyar viszonylatban ez az egyközpontúság elképzelhetetlen: vannak olyan regionális centrumok, ahol a magyar nyelv az uralkodó, mégis jelentősen eltér az itteni szemlélet, kultúrafelfogás egy másik – szintén magyar nyelvi dominanciájú – regionális centrumétól. (Példa rá különböző korszakokban Erdély és a Királyi Magyarország, illetve a hódoltság viszonya: ugyanaz a jelenség nem ugyanazt jelenti Kolozsváron, Debrecenben és – mondjuk – Sopronban vagy Pozsonyban.) Mindemellett a mi irodalomtörténet-ideálunk számol a nem magyar nyelvű „magyar irodalmi” régiókkal (felvidéki és erdélyi szász területek, Horvátország stb.), az ebből adódó többnyelvűséggel is. Hogy mit jelent ez a konkrét munkában, csak egy példával szemléltetnénk. Balassi Bálint „petrarkizmusáról” tekintélyes terjedelmű szakirodalom áll rendelkezésre, s szinte mindegyik szerző megpróbál rá magyarázatot találni, miért ilyen egyedüli jelenség a Balassié a korabeli magyar irodalomban. Ám alig van olyan komparatiztikai tanulmány, amely felvetné, hogy miközben nálunk fehér holló a petrarkista nyelv (nem csupán poétikai értelemben, hanem az élet jelentős terepeit lefedő általános diskurzustípusként is), addig a dalmát tengerparti vidék horvát nyelvű irodalmában tucatjával születnek a *Szép magyar komédiá*hoz hasonló *pastoralék*, petrarkista költőnemzedékek váltják egymást, a kora XVI. századtól a XVIII. század közepéig,⁴² s erre az eltérésre keresné a plauzibilis magyarázatot. Nem abba az irányba érdemes itt tapogatózni, hogy maga Balassi milyen horvát mintákat hasznosíthatott, ismert-e ilyeneket, és milyen közvetítéssel (bár ez sem érdektelen kérdés, amikor a nagyciklus nyitódarabja, az *Aenigma* éppenséggel egy „hor-

⁴¹ DAVID LOEWENSTEIN, JANEL MUELLER: „Introduction.” = *Cambridge History of Early Modern English Literature*. Id. kiad., 8.

⁴² Az alapvető tájékozódáshoz: (Eds.) BRATISLAR LUČIN – MIRKO TOMAŠOVIĆ: *Petrarca i petrarkizam u hrvatskoj knjižernosti*. Split, Književni krug, 2006. Magyar vonatkozásában fontosak Amedeo di Francesco és Lőkös István komparatiztikai kutatásai (a hivatkozott kötetben is Balassi-tanulmányokkal szerepelünk, 143–153. ill. 121–141.).

vát virágének nótájára” íródik), hanem inkább az (irodalmi) nyelvtipológia irányában. A magyar kutatás már régóta azonosította a XVI–XVII. század fordulójának ütköző irodalmi nyelv-teóriáit: az Újfalvi Imre által képviselt reformatori elképzelést és a Balassi-követők, mindenekelőtt Rimay János költői, a nyelv gyönyörködtető funkciójára (is) súlyt helyező felfogását.⁴³ Mármost korábbi évtizedeket illetően nyilvánvaló, hogy az a diskurzustér, amelyet Magyarországon a diadalmas XVI. századi reformáció kitöltött, a reformációtól nem érintett, Rómához túl közel eső, velencei és raguzai fennhatóság alatti dalmát vidéken mintegy üresen maradt, s ebbe az üres térbe nyomult be a tágan értelmezett petrarkista nyelvhasználat. Azt pedig Molnár Antal kutatásai tárták fel modellalkotó érvénnyel, hogy a Tridentinum utáni katolikus reform miként konzerválta ezt az állapotot: az olyan országokban, ahol a protestantizmus már megteremtette a nemzeti nyelvű bibliát és vallásos irodalmat, Róma pártolta a katolikus bibliafordítást. Ahol viszont nem, ott továbbra is a tiltás álláspontjára helyezkedett. A Bartol Kašić jezsuita által készített horvát nyelvű bibliafordítás hányattatott sorsa azt bizonyítja: a két terület közötti virtuális határ éppen Horvátországban (a tulajdonképpeni Croatia és a tengerparti vidék között) húzódott.⁴⁴ Ezért paradox módon a művelt, nemzeti nyelvű irodalomban továbbra is megőrizte vezető pozícióját a laikus, petrarkista beszédmód, szemben Magyarországgal, ahol az irodalom és az irodalmi nyelv erős konfesszionalizáción ment keresztül. Mindez magáról Balassiról érdemben nem mond újat, de magyar nyelvű költészetének kontextusáról igen (a mediterrán petrarkizmus majdnem magányos északi példájáról van szó, egy alapvetően ellenséges közegben, ahol még a hatalom csúcsán álló arisztokrata családok művelt tagjai is csak magánkedvtelésként, esetleg az itáliai mintákat átvevő bécsi udvari ünnepek résztvevőiként, mintegy klandesztinus módon élvezhették a nem-konfesszionalizált, szerelmi metaforikára épülő, platonizáló beszédmód „örömeit”).⁴⁵ Remélhetőleg a Balassi elsőségéről vagy nem-elsőségéről zajlott egykori vita is a megfelelő kontextusba kerül: Balassi „első” volt itt, Magyarországon, de ebben nem valamiféle rejtélyes lovagköltészeti revivalt, vagy radikális archaizmust kell látnunk, hanem egyszerű fáziskésést – hogy egy igazán nagy nevet említsünk: – a nála fél nemzedékkel korábban élt Marin Držičhez képest. Reményeink szerint az új szintézis egészére jellemző lesz majd az, amit a régi irodalmi kötetnél az anyag termé-

⁴³ ÁCS PÁL: „A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő.” = *„Az idő ósága”. Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban.* Bp., Osiris, 2001, 13–31. (A szerző által harmadikként azonosított erasmista típus, bár jelentősége tagadhatatlan, ebben az összevetésben nem játszik szerepet.)

⁴⁴ MOLNÁR ANTAL: „A horvát és a magyar katolikus Biblia-fordítás.” = *Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből.* Bp., Balassi, 2008, 123–138 (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 9).

⁴⁵ Ld. pl. KISS FARKAS GÁBOR: A Ragyogó Mágus, avagy a Balassák az udvari ünnepeken. = (Szerk.) KISS FARKAS GÁBOR: *Balassi Bálint és a reneszánsz udvari kultúra. Fiatal kutatók Balassi-konferenciája, Budapest, 2004. november 8–9.* Bp., ELTE BTK, 2004, 89–119.

szete (területi és vallási szóródása, többnyelvűsége) kényszerítő erővel ír elő: a regionális és komparatív szemlélet érvényesítése.

Végül ami a képzőművészet (esetleg a zene és az építészet) és az irodalom viszonyát illeti, úgy gondoljuk, hogy a kérdés értelmezésének két szintje elválasztandó. Egyfelől magától értetődik, hogy az új kézikönyv által tárgyalt írók életrajza, szövegeik bemutatása elképzelhetetlen a kontextus tárgyalása nélkül, amelynek természetes részét képezik mindazok a műalkotások, amelyek hatással lehettek rá, illetve esetleges személyes kapcsolatai festőkkel, építészekkel stb. Még egyértelműbb, hogy azoknak az irodalmi műfajoknak a tárgyalása, amelyek eleve a kép és a szöveg, a verbális és a vizuális fantázia közös játékba hozatalát tekintik céljuknak, a humanista ekphraszisztól a jezsuita emblémairodalomig, nem mondhat le a korszakra vonatkozó művészettörténeti kutatások hasznosításáról, s fel kell tárnia a kép–szöveg viszonyrendszer elmélettörténeti hátterét, valamint reflektálnia illik a művészettörténeti kutatásokat sok esetben determináló modern művészeteóriákra is.⁴⁶ Ám teljesen más kérdés a művészettörténeti korszakfogalmak metaforizáló átvétele, amely azután szükségszerűen oda vezet, hogy a „falra festett” szellem (szellem)történeti tényé nemesül: amint az megtörtént például a barokk, s még jellemzőbb módon a manierizmus fogalmainak irodalomtörténeti honosításakor. A sors iróniája, hogy pl. Klaniczay Tibor, aki az utóbbi stíluskorszak irodalomtörténeti recepciójának elindítója volt, még a művészettörténeti kutatások irányát és előfeltevéseit is befolyásolni tudta. Számptalan józan figyelmeztetés⁴⁷ ellenére, az egyesek által sikeresen érvényesített distancia és önkontroll sem tudta megakadályozni, hogy a manierizmus ne váljon valóságos kultusz-tárggyá az irodalomtörténet-írásban, ami azután megszülte a maga logikus ellenhatását: mára gyakorlatilag eltűnt a fogalom az irodalomtörténeti diskurzusból.⁴⁸ Ugyanakkor a művészettörténet-írás máig nem tud és nem is akar lemondani a manierizmus stíluskorszak-fogalmáról, méghozzá jó okkal: a képzőművészet, különösen a festészet történetében valóban jól elkülöníthető és definiálható korszakról és stílusról van szó. Marosi Ernő nemrégiben megjelent nagy tanulmányában szellemesen vont le a következtetést: „Az irodalomtörténet és a művészettörténet házassága nem Isten, hanem emberek műve, felbontható, ha nem működik.

⁴⁶ Az előbbi szempont példaszertű érvényesítése: KNAPP ÉVA: *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 14). Az utóbbiról szintén monografikus feldolgozás áll rendelkezésre: SZÓNYI GYÖRGY ENDRE: *Pictura et Scriptura. Hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei*. Szeged, JATE Press, 2004.

⁴⁷ JAN BIAŁOSTOCKI: „A manierizmus – diadala és alkonya között.” = *Régi és új a művészettörténetben*. Bp., Corvina, 1982, 42–54.

⁴⁸ A tudománytörténeti mérleg megvonása: ÁCS PÁL: „A késő reneszánsz meglazult pillérei: Sztoicizmus és manierizmus az irodalomban.” = (Szerk.) MIKÓ ÁRPÁD: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Bp., Art Box–MNG, 2008, I, 36–50.

De meghatározott művészettörténeti jelenségek minősítéséhez érdemes ragaszkodni”.⁴⁹

Még akkor is így van ez, ha a magunk részéről érzünk némi párhuzamosságot az általa jelzett problematika (a reneszánsz és a későgótika hosszú együttélése a magyarországi művészet történetében), illetve az általunk javasolt periodizáció centrális jelentőségű eleme (a reneszánsz mint a középkor utolsó fázisa) között. Akárhogy is legyen, a „tárművészetek” története és az irodalomtörténet-írás kutatása – jó esetben – mindig rendelkezni fog egy közös ponttal: a nagyívű értelmező metaforák iránti gyanakvással (beleértve saját, fentebb használt metaforáinkat, pl. az irodalmi fejlődés „hullámmozgásáról”). Mindnyájunk számára megszívlelendő a történeti metaforológia klasszikusának tényállítások formájában megfogalmazott figyelmeztetése: „A történelem nem folyam, nem út és nem tragédia. A történelem nem növekszik, mint a gyermek vagy mint a fa. A történelem nem mozog, és a történelemben semmi nem mozog; sem előre, sem hátra, sem felfele, sem lefele, sem egyenesen, sem pedig körben. A történelem nem épül, mint egy ház, nem szövődik, mint egy szőnyeg, s nem is játsszák el, mint egy színdarabot, sakkjátszmát vagy éppen egy szimfóniát.”⁵⁰

Hogy milyen is lesz akkor a történelem, vagy legalább a mi (irodalom)történetünk? Mint fentebb már mondtuk, szerencsére nem tudjuk. Talán a közös munka során kiderül róla egy és más – de reméljük, nem minden.

⁴⁹ MAROSI ERNŐ: *Reneszánsz, humanizmus. Fogalmi problémák a Reneszánsz Éve kiállításain.* = *Budapesti Könyvszemle* 20 (2008): 352.

⁵⁰ ALEXANDER DEMANDT: *Metaphern für Geschichte.* München, 1978, 453.